
РЕФОРМИ ШАН ЯНА ТА МИНУЛЕ ДЕРЖАВИ ЦІНЬ: ТЛУМАЧЕННЯ ЛЕЙДЕНСЬКОЇ СИНОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ

С. А. Кошовий

При вивченні рівня розробленості заявленої проблеми варто виходити з того, що реформи Шан Яна – одна з найскладніших тем на перетині історії, філософії, основ управління державою. Поновлення зацікавленості до спадщини суспільно-політичної думки школи фа цзя (легістів) і її окремих знакових представників в останній час зумовлено практичними результатами, які були досягнуті завдяки реалізації головних постулатів таким мислителем-управлінцем, як Шан Ян (390–338 рр. до н. е.), а згодом розвинуті у концепти іншими представниками цієї впливової суспільно-політичної течії Стародавнього Китаю. Спільними зусиллями на різних історичних проміжках їм вдалося практично реалізувати ідею перетворення держави Цінь у системі правлячого дому Чжоу у державу, довкола якої і на основі якої була розбудована перша в історії Стародавнього Китаю об'єднана імперія. Цей задум і план вдалося реалізувати завдяки інноваційним, нестандартним крокам легістів, які мали на меті сформувати нові моделі суспільного буття, соціального устрою, нової форми держави, відійшовши багато у чому від традиційних форм, які домінували в суспільній свідомості і управлінських практиках, доповнивши їх, певною мірою, раціоналізмом і практичністю.

Мета цієї статті полягає у спробі охарактеризувати наукові праці, що висвітлюють проблеми реформ, які провів Шан Ян, та минуле держави Цінь у викладі представників Лейденської (Голландської) синологічної школи, яка була сформована на базі Лейденського університету (Universiteit Leiden).

Без сумніву, найавторитетнішим і знаним у всьому світі є представник цієї школи голландський науковець, синолог Я. Ю. Л. Дайвендак (Jan Julius Lodewijk Duyvendak, 1889–1954, китайське ім'я 戴文達). Його вчителями були Я. де Гроот (Jan Jakob Maria de Groot, 1854–1921), Е. Шаван (Émmanuel-Édouard Chavannes, 1865–1918), А. Форке (Alfred Forke, 1867–1944). Практичні знання китайської відточував, перебуваючи на дипломатичній роботі під час місії в Китаї. Науковою роботою його життя став перший повний переклад “Шан цзюнь шу” (“Книги правителя Шан”) (далі – ШЦШ) [Duyvendak 1928] на англійську мову – одного з класичних зразків¹, що дійшли до нашого часу, давньокитайської філософської школи фа цзя (легістів)². Це була його докторська робота, яку він успішно захистив, а згодом і опублікував [Demiéville 1955]. Йому вдалося подолати ту упередженість, яка існувала стосовно особи Шан Яна і держави Цінь³. Проте не можна

¹ У розпорядженні дослідника Стародавньої історії Китаю є низка писемних пам'яток. Це достатньо різноманітні з точки зору змісту, авторства, датування твори. Саме вони становлять основну категорію джерел, на яких базується вивчення згаданого періоду. У період Чжаньго були створені практично всі традиційні китайські твори (в основному авторські тексти), які згодом були визнанні як фундаментальні твори китайської цивілізації.

² В західній науці дана школа отримала назву “легізм”, хоча не всі вчені згодні з таким перекладом. Обидва терміни, “фа цзя” й “легізм” на рівних використовуються в науковій літературі.

³ У період Чжаньго ми не знаходимо підтверджень, що держава Цінь вважала себе культурним аутсайдером, пов'язаним з варварами, як вона буде сприйматися і описуватися

говорити, що він був першопрохідцем у відкритті цього без сумніву талановитого і неординарного державного діяча держави Цінь, перш за все для західної наукової спільноти. Навіть сам Дайвендак стверджує, що одними з перших, хто академічно почав вивчати Шан Яна і легізм, були викладач Петербурзького університету синолог, японіст, тангутознавець А. І. Іванов (1878–1937) [Иванов 1912] і німецький синолог А. Форке [Forke 1924]. Дайвендак був знайомий з обома монографіями цих авторів⁴.

Дайвендака можна справедливо назвати фундатором сучасної Лейденської синологічної школи, який продовжив традиції і заснував у 1930 р. китайознавчий інститут та бібліотечні фонди визнаного наукового центру⁵. Також ним було започатковано серію книжкових та дисертаційних видань “Sinica Leidensia” (1930 р.), публікації в якій продовжуються донині. Згодом співредактор (на прохання французького синолога Поля Пелліо) впродовж двадцяти років синологічного журналу “Тун бао” (通報) [T’oung Pao], який досі є найавторитетнішим академічним виданням західної і світової науки у сфері досліджень Китаю⁶. Будучи одним із

після 300 р. до н. е., особливо в період династії Хань. Це знайде своє відображення у творах, які змальовують мешканців Цінь як чужоземців та відсталих порівняно з державами центральної рівнини, їхній образ був представлений і походив від змішання з варварами, які мешкали по сусідству з ними, і чий звичай вони, ймовірно, ввібрали в себе. Таке твердження ми знаходимо у творі «Коментарі до літопису “Весна і осінь” пана Гун Яна» (“春秋公羊傳”, Chun qiu Gongyang zhuan); текст конфуціанського змісту написаний у період між 320–233 рр. до н. е. і був одним із перших, в якому наголошується протилежність між “китайським” і “варварським”, і чітко проводиться паралель між державою Цінь і варварами: “Коли правитель Цінь помер, Літопис не зафіксував його ім’я. Чому це так? Це тому що Цінь варвари”. Ханська критика Цінь як державного утворення з “дикими” звичаями і законами досягла свого апогею у критичному творі “Дискусія з приводу вивчення царства Цінь” (“过秦论”, Guo Qin lun) поета і державного діяча доби сі Хань (“Рання Хань”, Xi Han, 西漢) Цзя І (Jia Yi, 賈誼, 200–168 рр. до н. е.). Один із перших, хто проаналізував історичний злет від держави Цінь у системі Чжоу до першої об’єднаної імперії на чолі Цінь Шихуана. Його розповідь про історію Цінь починається так: “Територія Цінь була оповита горами і підперезана річкою Хуанхе, так що це було безпечно. Це була держава, відрізана з усіх боків”.

⁴ У 1912 р. А. І. Іванов (1878–1937) був першим закордонним науковцем, хто написав монографію, що стала першим європейським дослідженням школи фа цзя (легістів). У цій праці він окремо висвітлює основні положення думок її представників, зокрема Гуан Чжунна (Guan Zhong, 管仲, – 645 р. до н. е.), Шан Яна (Shang Yang, 商鞅, використовуючи його інші імена, а саме Шан Цзюнь, 商君, Shang Jun “Господар помістя Шан” і Вей Ян, 魏鞅, Wei Yang “Ян родом з держави Вей”), а також найбільший розділ присвячений теоретику легізму Хань Фею (Han Fei, 韓非, 280–233 рр. до н. е.), включно з біографією, перекладом майже всієї його праці “Книга мудреця Хань Фея” (“韓非子”, Han Feizi), за винятком декількох розділів, і науковими коментарями до неї. У своїй книзі чи не вперше дає короткий аналіз “Книги правителя Шан”. А. Форке у 1924 р. опублікував дослідження під назвою “Шан Ян – залізний канцлер, попередник Ніцше”. У ній вчений вперше у німецькомовному науковому середовищі представив основні концептуальні засади Шан Яна.

⁵ Бібліотека синологічного інституту Лейденського університету є однією з провідних наукових установ на євроатлантичному просторі. Це єдина спеціалізована бібліотека Нідерландів, фонди якої включають надзвичайно рідкісні і раритетні видання китайської тематики, в тому числі енциклопедії “цуншу” (cong shu, 叢書). Більше про це див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ias.nl/iasn/iasn7/eastasia/library.html>

⁶ За 125-річну історію існування журналу було видано 101 том наукових праць. Ця діяльність продовжується і донині. Впродовж тривалого часу зберігалася практика, коли журнал “Тун бао” редагувався спільно представниками двох синологічних шкіл – французької і голландської. Проте на сьогодні традиція дещо змінилася.

перших дослідників легізму, Дайвендак намагався осмислити роль Шан Яна як соціального реформатора і як однойменного автора книги, що носить його ім'я. На думку Дайвендака, твір “ШЦШ” – це, найімовірніше, компіляція письмових праць, які разом поєднали учні-послідовники Шан Яна після його насильницької смерті у 338 р. до н. е. А також у “Книзі правителя Шан”⁷ вперше здійснено переклад і надано пояснення та коментарі двадцяти чотирьох розділів тексту з анотаціями, які дійшли до нас. На переконання Дайвендака, головна мета написання книги полягала у наданні рекомендацій правителю про те, як зберегти владу. І найкращий спосіб це зробити – прийняти і суворо дотримуватися чіткого, всеосяжного і всепроникаючого методу для управління – закону. При цьому перед караючим законом всі мали бути рівні, незважаючи на походження і займані посади. Дайвендак характеризував легізм як аморальне вчення, теорію практичного втілення створення тоталітарної держави. На його думку, вчення про закон було вираженням потреб тогочасних китайців у намаганні створити сильну централізовану державу. Головною умовою цього було забезпечити наявність “сильного правителя” і “слабкого народу”. Думки співзвучні з В. А. Рубінін⁸ [Рубин 1970] та О. П. Крижанівським⁹ [Історія Стародавнього Сходу 1996].

Переклад Я. Дайвендаком книги “ШЦШ” на англійську був першим перекладом всього твору на будь-яку іноземну мову однієї зі значних пам'яток, яка дійшла до нас як зразок класичної давньокитайської суспільно-політичної школи фа цзя (легістів). Публікацію Дайвендака слід поділити на дві частини. Перша частина (сторінки з 1 по 163) представляє собою розлогі розмірковування перекладача, науковця про Шан Яна як соціального реформатора. На думку дослідника, те, що книга носить назву, яка містить власне ім'я Шан Яна, найімовірніше, є заслугою його послідовників-учнів, які виклали думки послідовників фа цзя після раптової насильницької смерті Шан Яна у 338 р. до н. е. Друга частина (сторінки з 167 по 335) – переклад із коментарями двадцяти чотирьох розділів, або, як сам перекладач називав, параграфів книги. На думку Дайвендака, основна мета створення книги полягала в наданні поради правителю, як утримати владу. Найкращий шлях, як це втілити, – це прийняти і суворо дотримуватися зрозумілого, чіткого, всеохоплюючого закону і методів, які з цим пов'язані.

⁷ “Шан цзюнь шу” (“商君書”, Shang Jun shu) – “Книга правителя Шан” або “Книга Шан цзюня” – філософсько-політичний трактат, який належить до стародавніх письмових пам'яток китайської літератури. Дві проблеми постає, коли ми розглядаємо цю пам'ятку. Перша – це авторство, а друга – композиційність твору. Датування твору відносять до другої половини IV ст. до н. е., деє близько поміж 358 р. та 338 р. до н. е. Я. Дайвендак вважав, що цей твір датується не пізніше першої половини III ст. до н. е.

⁸ В. А. Рубін (1923–1981) – історик-синолог, один із перших радянських, а згодом ізраїльських дослідників, хто вивчав ідеологічні засади періоду Чуньцю-Чжаньго, і один із небагатьох науковців, хто звернув увагу на головного міністра держави Цін Шан Яна.

⁹ О. П. Крижанівський (1942–2010) – доктор історичних наук, професор, незмінний впродовж більше ніж двадцяти років завідувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Як науковець проявив себе на ниві класичного сходознавства. Окрему увагу заслуговують дві фундаментальні праці у галузі української орієнталістики, чи не єдині в українському науковому дискурсі з тематики давньої історії Сходу для студентів історичних спеціальностей українських вишів з історії Стародавнього Сходу. Мова йде про авторський курс лекцій з історії цивілізацій Стародавнього Сходу й перший і поки що єдиний підручник з історії Стародавнього Сходу, який вже перевидавався чотири рази. Для прикладу див.: Історія Стародавнього Сходу: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1996. – 480 с.; Історія Стародавнього Сходу: Підручник для вузів. – К.: Либідь, 2000, 2002, 2006, 2009. – 590 с.

Книга ШЦШ є не лише цінним посібником для вивчення основних принципів легізму у викладі Шан Яна, але і розгорнутим викладенням суті його реформ, описаних Сима Цянем у “Ши цзі” (“Історичних записах”)¹⁰.

Дослідницька практика вивчення Стародавнього Китаю і держави Цінь була продовжена іншим визнаним синологом А. Хульсве (Anthony François Paulus Hulswé, 1910–1993, китайське ім'я 何四维). Його вважають патріархом нідерландської синологічної школи і науковцем, чий внесок у розбудову синологічної школи сприяв перетворенню Лейденського університету на один із світових наукових центрів вивчення Китаю. Дослідник народився у голландських батьків у Берліні, де і здобув частину своєї початкової освіти, цілком ймовірно, що ті ранні роки, проведені у двомовному середовищі, заклали надійне підґрунтя для його вільного володіння не менше як шістьма мовами. По закінченні середньої освіти він склав екзамен, організований Офісом Голландських колоній (Бюро по роботі з заморськими територіями), і за результатами конкурсу був призначений на державну службу в підрозділ, відповідальний за роботу зі Східною Азією. Це врешті привело його до необхідності вивчати китайську у Лейденському університеті у 1928 р. Там він здобув ґрунтовну підготовку класичної китайської мови у професора Дайвендака. Крім того, він пішов на курси японської і діалекту Амой, або міньянь¹¹ (південно-китайський діалект провінцій Фуцзянь і Гуандун), найбільш поширеного діалекту, на якому розмовляла китайська громада, яка мешкала на голландських заморських територіях. Після складання кандидатського екзамену в Лейдені (1931 р.) провів три роки у Пекіні і Токіо, поглиблюючи знання мов. Професійна кар'єра розпочалася у 1935 р. зі служби при Бюро у справах Східної Азії, розташованого у Баталії (нині м. Джакарта, Індонезія). Проте закордонне відрядження було перерване у зв'язку з початком японської окупації, і Хульсве змушений був перебратися в Сінгапур. У 1946 р. він і його родина повернулися на Батьківщину в Нідерланди, де його було призначено викладачем китайської мови, провідну роль у цьому відіграв його вчитель – професор Дайвендак. Впродовж декількох років Хульсве глибинно цікавився ранньою історією китайського законодавства, зокрема періодом династії Тан. Проте завдяки зусиллям наукового наставника – професора Дайвендака, який прагнув розвивати дослідження династії Хань у Лейденському університеті, Хульсве переключив свою зацікавленість на менш досліджений об'єкт – історію китайського права, кульмінацією цих досліджень стала наукова робота на звання кандидата наук “Залишки Ханського законодавства” [Hulswé 1955], яку він успішно захистив у 1955 р. Наступного року його було призначено на посаду директора Синологічного інституту і професора китайської мови у зв'язку зі смертю його вчителя професора Дайвендака. Цю посаду він обіймав впродовж двадцяти років, аж до 1975 р., коли пішов на пенсію. До самого кінця він активно займався науковою роботою, у 1985 р. він опублікував монографію “Залишки Цінського законодавства” [Hulswé 1985], провівши монументальне дослідження “законів Цінь”. Хульсве вперше здійснив переклад законів держави Цінь і забезпечив його розгорнутими коментарями і тлумаченнями методів адміністративного управління в III ст. до н. е. Носії, на яких були написані закони Цінь, були знайдені в результаті археологічних розкопок у повіті Юньмен, провінції Хубей у 1975 р.¹²

¹⁰ Праця Сима Цяня – безцінне джерело інформації для історика, який вивчає Стародавній Китай. Факти й історичний виклад подій дають змогу краще зрозуміти і проаналізувати складний і драматичний період в історії Китаю.

¹¹ 閩南語, Min nan yu.

¹² На цю знахідку натрапили у грудні 1975 р. у так званій могилі № 11 під час проведення земляних робіт з укріплення та розширення дренажного каналу на ділянці Шуйхунді

Хульсве наголошував, що теза “жорстокі закони жорстокої держави Цінь” вже стала прислів’ям, яке асоціюється з порядками цієї держави і традиційно представлено в китайській історіографії. Подібна оцінка речей також побутує і в сучасних публікаціях з цієї тематики. Проте жодного разу не було можливості по-справжньому оцінити, а що ж було в дійсності. Навіть у Шан Яна і Хань Фейцзи складно знайти конкретні приклади їхнього жорстокого застосування. Цей шанс з’явився у результаті проведених археологічних розкопок, у результаті яких було знайдено 1155 цінних дерев’яних дощечок, які частково пролили світло на законодавство Цінь. Проте і досі це питання нез’ясоване з огляду на недостатню кількість фактологічного матеріалу і складності розуміння знайдених артефактів. Хульсве з впевненістю стверджує, що вже у III ст. до н. е. у державі Цінь мали серйозні наміри розширити вплив законодавчих актів на всі сфери життя своїх мешканців. Також, на його переконання, знайдені зразки цінського кодексу не підтверджують надто великої жорстокості, як традиційно представляються закони Цінь. Натомість їхнє застосування було можливим лише у випадку ретельного правового розгляду і розсудливого адміністративного управління. Складність пов’язана з встановленням меж між кримінальною провиною і злочинним наміром, спричинена браком джерельного підтвердження.

На переконання Хульсве, розквіт філософських і суспільно-політичних шкіл у період Чжаньго був зумовлений радикальними змінами у політичній сфері і соціальній організації суспільства Стародавнього Китаю. Численні держави, різні за розмірами, в процесі еволюційних змін були замінені більшими, сильнішими, спроможними і готовими до викликів державами, так званими “сімома найсильнішими”¹³, які врешті стали однією об’єднаною територією під управлінням

(睡虎地, *Shuihudi*) району Сяоган (孝感地區, *Xiaogan diqu*) у повіті Юньмен (雲夢縣, *Yunmeng Xian*) центральнокитайської провінції Хубей. Повіт Юньмен розташований у східній частині провінції Хубей. У сьогоднішній адміністративній системі поділу КНР підпорядкований місту Сяогань (孝感市, *Xiaogan shi*). У період Чуньцю “Весни і осені” (770–476 рр. до н. е.) повіт Юньмен був частиною васальної держави Юнь у період династії Чжоу. Проте згодом територія відійшла до держави Чу, правителі якої використовували територію повіту як мисливські угіддя. У 223 р. до н. е. в результаті перемоги над Чу державою Цінь Юньмен став територією Цінь. Перша публікація про знахідку періоду Цінь була оприлюднена у китайському археологічному журналі “Культурне надбання” (*Wen wu*, 文物) у 1976 р. Їй були присвячені три випуски (від 6 по 8) під назвою “Тлумачення бамбукових текстів з Юньмену періоду Цінь” (雲夢秦簡釋文, *Yunmeng Qinjian shiwen*). Див. про це: 1976年6、7、8月, “文物”第6、7、8期連載“雲夢秦簡釋文”, 為整理小組所作的初步釋文, 附有部分簡影, 無注。Згодом матеріали були опубліковані у КНР у вигляді книги під назвою “Записи на бамбуку з могили періоду Цінь в Шуйхуді” (睡虎地秦墓竹簡, *Shuihudi Qinmu Zhujian*). Див. про це: 1977年9月, 文物出版社出版線裝本“睡虎地秦墓竹簡”, 一函七冊, 為整理小組修訂的釋文, 附簡注及全部簡影。Розгорнуту статтю про цю знахідку у провінції Хубей написав вже знайомий нам нідерландський синолог А. Ф. П. Хульсве у міжнародному синологічному журналі “Тун бао” (*T’oung Pao*), публікація за 1978 р. Див. про це: *The Ch’in documents discovered in Hupei in 1975 by A. F. P. Hulsewé. T’oung Pao, Vol. LXIV, № 4–5, 1978, p. 175–217.* А у 1985 р. він опублікував вже згадану книгу англійською мовою, яка присвячена перекладу та тлумаченню знайденої частини Кодексу законів Цінь. За цим посиланням можна познайомитися із самим джерелом: <http://www.gushiwen.org/guwen/shuihu.aspx>

¹³ Саме на цей період історик китайської старовини Сима Цянь відносить подальше ослаблення правлячого дому Чжоу та формування семи найсильніших держав-го в Піднебесній *Чжаньго ці сюн* (*Zhanguo qi xiong*, 戰國七雄) – Ці (*Qi*, 齊), Чу (*Chu*, 楚), Вей (*Wei*, 魏), Хань (*Han*, 韓), Чжао (*Zhao*, 趙), Цінь (*Qin*, 秦) та Янь (*Yan*, 燕). Більше див. про це: *Mark E. Lewis. Warring States Political History // The Cambridge History of Ancient China.* –

однієї особи. Найбільш важливою, на думку дослідника, у цьому зв'язку є поява нового типу правителя, який направляв свої зусилля на зміцнення своєї влади шляхом зменшення впливу старих родів і місцевої аристократії. Цьому також сприяло усвідомлення важливості і залучення нового типу мислителів до прийняття управлінських рішень, які не були відсторонені від дійсності і менше займалися вивченням питань теорії знань, сутності існування, метафізики. Поява такого типу мислителів була зумовлена затребуваністю такого роду діячів, які головним чином були зосереджені на методах організації суспільства і пошуку нового соціального порядку. Саме представниками цього нового типу мислення і були легісти, державні діячі реальної політики [Hulsewé 1981], найяскравішим представником яких був головний міністр держави Цінь Шан Ян. Для нього застосування практики і методів закону головним чином полягало у використанні їх як політичного інструментарію. А головна увага була зосереджена на використанні цього інструментарію для забезпечення реалізації досконалого управління державою.

На сьогодні наукову роботу і дослідження з історії Стародавнього Китаю, яку започаткували Дайвендак і Хульсве, продовжує ціла плеяда молодих голландських дослідників-синологів у Лейдені (Rijksuniversiteit te Leiden, Sinologisch instituut). З огляду на тематику, варто було б згадати Пола ван Ельса [Paul van Els], який робить вагомий науковий внесок, “відкриваючи” літературні та історичні джерела періоду Чжаньго, професійно супроводжуючи їх коментарями, тлумаченнями та роз'ясненнями.

Таким чином, коло джерел інтелектуальної спадщини Китаю та історичних осіб тієї епохи розширюється завдяки новим дослідженням, які здійснюють в тому числі представники Лейденської синологічної школи.

Інтерес до вивчення методів і практики легістів та окремих її представників, Шан Яна зокрема, а також держави Цінь не послаблювався в колах західних науковців. Відразу після появи перекладу англійською мовою “Книги правителя Шан”, який був виконаний Дайвендаком, з'являються публікації німецькою у виконанні Е. Й. Крокера [Kroger], а згодом низка публікацій французького професора Леона Вандермерша [Vandermeersch 1965], переклад із коментарями ШЦШ, який виконав російський дослідник Л. С. Переломов [Книга правителя області Шан 1968], та ін.¹⁴.

С. 593–619. Це була держава Цінь, розташована в північно-західній частині, держава Ці на сході, Янь в північно-східній частині, Чу на півдні і три державних об'єднання колишнього царства Цзінь – Вей, Хань, Чжао, розташовані в центрі Китайської рівнини. Два десятки держав, які існували в попередній період Чуньцю, згодом вже в період Чжаньго будуть приєднані територіально до “семи найбільших”.

¹⁴ До представників молодих, проте вже визнаних у світі дослідників належить Чарльз Санфт (Charles Sanft). Будучи доцентом американського університету штату Теннессі (Ноксвілл) Ч. Санфт зосереджує свою дослідницьку увагу на еволюції політичної думки і її практичному застосуванні в період Стародавнього Китаю. Див. для прикладу: Sanft, C. Shang Yang Was a Cooperator: Applying Axelrod's Analysis of Cooperation in Early China. *Philosophy East and West* 64(1), 2014, p. 174–191. University of Hawai'i Press; S. Charles. *Communication and Cooperation in Early Imperial China: Publicizing the Qin Dynasty*. SUNY Series in Chinese Philosophy and Culture. Albany, NY: State University of New York Press, 2014. – 261 p.; Не можна не згадати і про Ю. А. Пінеса (Yuri Pines, – 1964, народився у Києві), професора Єврейського Єрусалимського університету, визнаного фахівця з історії Стародавнього Китаю, дослідника традиційної китайської політичної культури, автора численних монографій і статей у авторитетних сходознавчих і синологічних виданнях. Профільну освіту отримав в Єрусалимському університеті. У 1994–1997 рр. проходив

З опублікуванням монографії дослідника Хульсе вперше було здійснено переклад законів держави Цінь і започатковано наукове осмислення методів адміністративного управління в IV–III ст. до н. е. Таким чином було знято значну частину упереджень, які існували в оцінках держави Цінь і методів, які вона практикувала.

Наукові і освітні здобутки синологів Лейденської школи стали поштовхом для формування синологічних осередків і в інших містах Нідерландів. Зокрема, з метою подолання гегемонії Лейдена у вивченні сходознавчих (синологічних) дисциплін Університет міста Утрехта (Universiteit Utrecht), з не менш багатою науковою та історико-культурною спадщиною, також започаткував китаєзнавчі студії [Chinese Studies in the Netherlands 2013, 85] і досяг на цій ниві значних результатів. У цьому зв'язку, варто згадати Т. Фергюсона (Th. T. H. Ferguson, 1871–1946) і Дж. Мулліє (Jozef Lodewijk Maria Mullie, 1886–1976).

Підсумовуючи, мусимо наголосити, що Нідерланди мають тривалу і славу історію вивчення Китаю. Дослідження, які були започатковані на практичних потребах обслуговування колоніальних володінь Голландської колоніальної адміністрації (Нідерландська Ост-Індія), а згодом суттєво поглиблені у першій чверті ХХ ст. з особливим наголосом на філологічну, культурну, історичну, управлінську спадщину Китаю. Це сприяло формуванню наукових шкіл, Лейденської зокрема.

Відтак, у результаті проведеного дослідження вдалося встановити витоки і ключові історичні етапи формування Лейденської синологічної школи та наукові здобутки її визнаних у світі представників.

Разом із тим, очевидно, що практику аналізу наукових здобутків західної синологічної школи, Лейденської зокрема, слід продовжити, зосередивши увагу на формуванні бібліографічної бази нідерландського китаєзнавства.

ЛІТЕРАТУРА

Иванов А.[И.] Материалы по китайской философии. Введение. Школа Фа. Хань Фэй-цзы. Перевод. Санкт-Петербург, 1912.

Історія Стародавнього Сходу: Курс лекцій. Київ, 1996.

Книга правителя області Шан (Шан цзюнь шу) / Пер. с кит., вступит. стаття і комент. Л. С. Переломова. Москва, 1968.

Рубин В. А. Идеология и культура Древнего Китая: четыре силуэта. Москва, 1970.

A. F. P. Hulsewé. Remnants of Ch'in Law: An Annotated Translation of the Ch'in Legal and administrative rules of the 3rd century B.C. discovered in Yun-meng Prefecture, Hu-pei Province, in 1975. Leiden, 1985.

стажування в США (Каліфорнійському університеті у Лос-Анджелесі УКЛА під керівництвом професора Лотара фон Фалькенхаузена) і КНР (Нанькайський університет у м. Тяньцзінь під керівництвом професора Лю Цзеху, 劉澤華, визнаного фахівця історії Стародавнього Китаю). Нині завершує дослідження за підтримки наукового фонду Держави Ізраїль під назвою “Книга Шан цзюня” – апологети державної влади у Стародавньому Китаї. Дослідник виношує плани здійснити повний переклад ШЦШ англійською, надавши нового бачення, тлумачення, прочитання тексту, а також нового комплексного дослідження композиційності тексту і датування твору, новий аналіз ідеологічної і історичної значущості книги. У рамках цього дослідження прагне відновити не тільки науковий інтерес до нехтування і малого звертання до важливого тексту впродовж тривалого часу з боку науковців, але й закласти фундамент для майбутнього всебічного вивчення стосунків по лінії держава-суспільство в доімператорський період.

Chinese Studies in the Netherlands: Past, Present and Future. Edited by Wilt L. Idema Leiden/Boston: Brill, 2013.

Duyvendak J. J. The Book of Lord Shang. London, 1928.

Eduard Josef Kroker. Der Gedanke der Macht im Shang-kün-shu. Betrachtungen eines alten chinesischen Philosophen. St.-Gabrieler Studien XII. Band Wien-Mödling, St.-Gabriel Verlag, no date.

Forke, Alfred. Schang Yang, der eiserne Kanzler, ein Vorläufer Nietzsches // **Ostasiatische Zeitschrift** 11, 1924.

Hulsewé A. F. P. Remnants of Han Law. Sinica Leidensia, IX, Leiden: Brill, 1955.

Hulsewé A. F. P. The Legalists and the Laws of Ch'in // **Leyden Studies in Sinology.** Papers presented at the Conference held in Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Sinological Institute of Leyden University (December 8–12, 1980) edited by W. L. Idema. Leiden, 1981.

Paul Demiéville. J. J. L. Duyvendak (1889–1954). “T'oung Pao”, v. 43 (1955).

Paul van Els website, Leiden University lecturer. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.paulvanel.nl/>

T'oung Pao. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.brill.com/toung-pao>

Vandermeersch L. La formation du Legisme: Recherche sur la constitution d'une philosophie politique caractéristique de la Chine ancienne. Publications de l'Ecole Française d'Extreme-Orient 56. Paris, 1965.